

אחריתה מי ישורנה?

הרב יהודה הרצל הנקין

אפתח ראשית בעמדתי בעניין היתר פילגש: היום ניתן להתיר פילגש רק באופן פרטי ובדיעבד. בדיעבד פירושו שבני-הזוג עומדים לקיים יחסים ללא חופה וקידושין, וכל שכן אם הם כבר חיים חיי אישות מחוץ לנישואין. מטרת ההיתר היא להביאם לשמור על איסור נידה, שעונשו כרת,¹ והשאלה אם התקשרותם היא בגדר פילגשות או זנות היא משנית. ברם, מי שחוטא בעניין אחד עלול לחטוא גם בעניין הקרוב אליו, באומרו ממילא אני בעל-חטא. לכן יש להסביר לבני-הזוג שלדעת פוסקים רבים יש אפשרות לחיות יחד בלי לחטוא עוד, לא באיסור נידה ולא בזנות.

אולם ליעץ לרווקים לכתחילה לקיים חיי אישות דרך פילגשות, אין זו דרך סלולה.² והדורש היתר פילגש בפרהסיא מכשיל את הרבים.

מאמרו של פרופ' צבי זוהר, 'זוגיות על-פי ההלכה ללא חופה וקידושין', אינו בגדר הצעה הלכתית בלבד אלא מרשם לשינוי מרחיק לכת בתא המשפחתי. הוא מעלה את מצותקם של רווקים ורווקות שומרי תורה ומצוות – מי יותר ומי פחות – שאינם

הרב יהודה הרצל
הנקין כותב בענייני
הלכה. חיבר את
ארבעה חלקי שו"ת
בני בנים

1 בעניין עונש כרת בזמן הזה ומדוע אינו מיושם, ראו שו"ת בני בנים, חלק ב, מאמר ה.
2 בשו"ת הריב"ש (שצח) דייק מלשון הראב"ד בהלכות אישות א, ד, "המייחדת עצמה לאיש אחד אין בה לא מלקות ולא איסור לאו" – כלומר, איסור לא תעשה אין בה, אבל איסור עשה יש בה, שבטלה מצוות עשה של לקיחת אישה על-ידי קדושין דווקא, ולפי שיטת הרמב"ם שמנה מצווה זו בספר המצוות, וראו להלן, הערה 13. והרבה אחרונים הלכו בדרך זו המונעת היתר לפילגש.

מוצאים בן־זוג או בת־זוג למטרת נישואים. לאלפי ואולי אף רבבות צעירים אלה אין פורקן לדחף המיני במסגרת ההלכה, והמכשלה רבה מאוד. לכן הוא מציע, כפתרון לבעיה, מימוש ההיתר ההלכתי, שכבר קיים לפי דבריו ושרק צריכים לפרסמו, של קיום יחסים עם רווקה שתהיה לרווק בגדר פילגש. לפי הפירוש הרגיל, פילגש היא אישה המיוחדת לגבר מסוים והמקיימת יחסי אישות אתו בלבד אבל ללא קידושין וללא כתובה. מאחר שהקשרים ביניהם אינם מעוגנים באמצעות קידושין, היפרדותם אינה מצריכה גט. ואכן שאלת היתר הפילגש נדונה מזמן לזמן לאורך הדורות.³

סוגים של פילגש

בימי התנ"ך שימשה הפילגשות כווריאציה של הפוליגמיה: האיש האמיד הוסיף פילגש(ים) על אשתו או נשיו. לפעמים חיו יחד נשים ופילגשים במשפחה מורחבת, והדוגמה הקלסית לכך היא יעקב וארבע נשיו ופילגשיו. אמנם פילגש בגבעה נראית כיוצאת מכלל זה, כי לא כתוב שהיתה שם גם אישה, אך אין לדעת בכירור מה היו הנסיבות באותו מקרה. שאר כל הפילגשים הנזכרות בתנ"ך, ככל הידוע, באו בנוסף על אשתו או נשיו של הבעל.

לבד מן השאלה אם יש היתר לכך לפי חרם דרבנו גרשום,⁴ ברור לכול שבחברה המודרנית אין לצפות שאשת איש תסכים לדור בכפיפה אחת עם הפילגש של בעלה. ישנם גברים המחזיקים פילגש (=מאהבת) בנפרד, בלא ידיעת נשותיהם, אבל הדבר נדיר ומוגבל לבעלי אמצעים. לרוב קיימות פילגשים מסוג אחר: רווקה המקיימת יחסי אישות בלעדיים עם רווק (ואם בהיתר או באיסור, הוא הנושא העומד כאן על הפרק). לכאורה אין זה משנה אם הרווק והרווקה דרים ביחד או בנפרד, יחסייהם גלויים לעין־כול או נסתרים⁵ – מכל מקום, כיוון שהיא מקיימת יחסי אישות אתו ורק אתו, דינה כפילגש. לדעת פוסקים רבים היחסים ביניהם אינם בגדר זנות או עברה מן התורה, ובתנאי שהיא טובלת לנידתה.

3 בשנת תרצ"ד פרצה סערה בעולם התורה סביב שאלות אלה, בעקבות הצעתו של הרב י' טולידנו ז"ל מתורכיה להמיר נישואין בפילגשות כדי לפתור את בעיית העגנות, וראה בספרו שו"ת הים הגדול, סימן עה. רבים מחו, וראו דברי סבי ז"ל בכתבי הגרי"א הענקין, כרך א: פרושי איברא, ניו יורק 1980, סימן ד, ושם בלב איברא, עמ' 18-19, ובכרך ב: תשובות איברא, ירושלים 1989, עמ' קח, קיא, קיט, קכב.

4 ראו אוצר הפוסקים סימן א, ס"ק סג, אות ד. ובשאלת יעב"ץ קרא תיגר על עצם החרם בימיו.

5 אלא שככל שהקשר ביניהם מוסתר יותר, יותר יש לחוש שתתבייש לטבול, וכלהלן בדעת הרא"ש.

סכנה למשפחה?

בין שני הסוגים הללו של פילגשים ישנו הבדל מהותי. הפילגש בתנ"ך לא החליפה את האישה הנשואה ולא תפסה את מקומה, וכך גם היום כאשר יש לבעל מאהבת, היינו פילגש, אין טשטוש בין זהות האישה לזהות הפילגש. לא כן הדבר ביחסי פילגשות בין רווק לרווקה: כאן הפילגש מהווה תחליף לאישה בעבור הרווק. כיצד ישפיע הדבר על מוסד הנישואין בכלל, בהווה ובעתיד? ייתכן שאפשר לשער זאת ממה שקורה בארצות הסקנדינביות שם זוגות רבים אינם טורחים להתחתן, ומגדלים ילדים, אם בכלל, בלי להינשא; וייתכן שאין מקום כלל להשוואה בינם לבין החברה הדתית-הלאומית שלנו, אולם השאלה עצמה ראויה שתישאל.

זוהר מכחיש את קיום הבעיה ואף גורס שרבי יעקב עמדין, מגדולי הפוסקים במאה ה-18 ומחבר שו"ת שאילת יעב"ץ ועוד ספרים, סבר שאין ממה לחשוש. הנה לשון המאמר:

מדברי הרב עמדין משמע כי הסבורים שחשיפה ציבורית של היתר פילגש תוביל יהודים ויהודיות לזנוח את האופציה היחידה הקיימת לחיים זוגיים [=נישואין על-ידי חופה וקידושין] לטובת אופציה מחייבת פחות [=פילגש], או שהם תמימים, או שהם חיים בהכחשה של מציאות החיים הממשית של יהודים ויהודיות לא-נשואים.

אמנם זוהר לא ציין היכן בשאילת יעב"ץ משמע לו כל זה, אך אולי דייק מן השלילה, מכך שר' יעקב עמדין לא חשש מהתפתחויות שליליות. ברם, שתי ההצעות אינן זהות, ולכן אי-אפשר ללמוד מאחת לחברתה. שלא כזוהר, הרב עמדין תמך בהסדר פילגש בין לרווקים ובין לגברים נשואים. כן כתב בשאילת יעב"ץ (דפוס לבוב), חלק ב, דף ט:

בפילגש יש בה לפעמים משום מצוה, לקיים מצות פרו ורבו אם אינו מוצא אשה שתנשא לו, או שיש לו ואינה בת בנים ואינו יכול לגרשה ... הוא סייג לתורה, אי משום להרחיק מן העבירה וההפקר וזימה דנשג"ז [=נדה שפחה גויה זונה] והוצאת זרע לבטלה מן הבלתי נשואים, וגם הנשואים בזמן שאין נשותיהם מצויות להם ... בימים רבים של זיבה ונדה ולידה ... וגם תלמידי חכמים צריכים לכך [=לפילגש] ביותר, שכל הגדול מחברו יצרו גדול.

מדברים אלה עולה שהשאילת יעב"ץ המליץ בחום שרווק ונשוי ייקחו פילגש, ושפילו תלמיד חכם עשוי להיזקק לה. בכך פוחד מאוד החשש שרווק יעדיף לזנוח כליל את מסלול הנישואין למען חיים עם פילגש, מאחר שיוכל לחיות עם פילגש גם לאחר הרווקות. זוהר לעומת זאת דן רק ברווקים. ואם הפילגש תותר לרווקים בלבד, כדאי מאוד לתת את הדעת לאפשרות שמוסד הנישואין יינזק.

למה באמת שתק זוהר בעניין פילגש לגבר נשוי, בניגוד לרב עמדין שהרחיב עליו את היריעה? נדמה אף שזוהר הצניע את הנושא במתכוון: לא רק שלא דן בו בעצמו, אלא אף השמיט כל אזכור שלו כשציטט משאילת יעב"ץ. אולי בגלל סלידתו וסלידת

הציבור בימינו מן הפילגשות הקלסית, כלומר לקיחת פילגש נוסף על האישה שקודשה כחוק; לכן בחר להגביל את הצעתו לרווקים כדי לא להסתבך. ואין פסול בשיקול זה.

רק שאם אכן זה כך זוהר סותר את עצמו. הוא מסתייג מהסתרת מידע הלכתי מן הציבור, בייחוד מהסתרת היתר הפילגש מידיעת הרווקים. כיצד, לפי זה, תוצדק הסתרת מידע הלכתי זה מגברים נשואים, שגם להם יש צורך בפילגשים בגלל ריבוי הימים שנשותיהם טמאות נידה ולידה וכו', כפי שהטעים הרב עמדתו? לכאורה, התירוץ המתבקש הוא שלטובת הציבור ובהתחשב בדעת הקהל ושאר אילוצים, מותר וראוי להסתיר מידע שכזה. אך זוהי בדיוק עמדת המתנגדים לפרסום היתר הפילגש אפילו לרווקים, עמדה שזוהר שולל מכול וכול.

הרקע ההיסטורי

בעסקנו בר' יעקב עמדתו ראוי לשים לב למצב ששרר בימיו. בתשובתו בעניין פילגש הוא מזכיר את שבתאי צבי ואת הכתות שפעלו בהשראתו אחרי מותו, בזה הלשון:

לדעתי היא מצוה רבה לפרסם ההיתר [של פילגש]. בייחוד בדורנו זה שהכנעני אז בארץ שאהב את הזימה ובפרטות אחר שנתערבו בישראל המופקרים כת ש"צ שר"י [=שבתאי צבי, שם רשעים ירקב] שר הנואפים, הרוצים שיכלו הנשמות עם הגופות למען הביא משיח לפי טומאו ... מלבד שאר כתות דבהפקרא ניהא להו [=שנוח להם בהפקרות] ...

הכוונה היא לכתות כמו זו שייסד יעקב פרנק הנודע לשמצה, שדימה להביא את המשיח דווקא על-ידי ניאוף וגילוי עריות רבתי. מול כתות אלה שמשכו לכיוון הפקרות מינית, סבר הרב עמדתו שמצווה להתיר את הפילגש כאלטרנטיבה, כדי "שיניחו את האיסור ויאכלו את המותר".

חשוב להעיר שפסיקתו של הרב יעקב עמדתו בעניין פילגש כמעט ולא השפיעה על הקהילות היהודיות. תשובתו לא שינתה דבר, ולא הוא ולא שום רב או מורה בקהילה אשכנזית כלשהי התירו פילגשים על סמך הוראתו.

ואף-על-פי-כן הסתמן כאן מפנה. קודם תשובתו של הרב עמדתו היה אפשר לטעון, לא רק שהפילגשות מעולם לא נאסרה רשמית וכטענת הרמב"ן,⁶ אלא גם שהמנהג לאסור אותה הונהג בטעות ואינו מחייב – וכך אכן טען בשאלת יעב"ץ. ברם אחרי שנתפרסם ספרו ובפרט תשובתו זו בכל העולם ורבים הודו לו להלכה, ואף-על-פי-כן חלפו מאתיים וחמישים שנה מאז ולא הונהג היתר בפילגש למעשה, אין לטעון עוד שהוא מנהג טעות ושעדיין אוסרים אותה מתוך בורות ומחוסר ידיעה שהיא בעצם מותרת, כי הרי הדבר מפורסם שבשאלת יעב"ץ הוכיח שהפילגשות מותרת. אלא

6 שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סימן רפד. ואילו הרמ"ה כתב שהיא גזרת חז"ל.

היא מסוג "דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור" (פסחים ג, א), כלומר שאסרו במודע את מה שידעו שהוא מותר, כדי לעשות גדר וסייג שלא יחטאו. מנהג כזה אסור להתירו, כפי שנפסק בשולחן ערוך, יורה דעה, סימן ריד. ואכן יש תקדים לאסור פילגש משום גדר וסייג.⁷

מעמד האישה

יש לדון בפילגשות גם, ואולי בעיקר, מנקודת ראותן של הנשים. אין לך אישה החשופה לניצול מיני כמו הפילגש שאין לה תנאי כתובה ואין האיש מחויב לרפא אותה או לפדותה, או כל שאר ההתחייבויות שבעל חייב לאשתו הנשואה לו כדת משה וישראל. האיש יכול לעזוב אותה בכל עת ולהוציאה מביתו בלי שום אחריות כלפיה. נכון שגם היא יכולה לעזוב אותו בכל עת שתרצה, אבל אם להיות כנים: בסוג כזה של יחסים, מי מנצל את מי, בדרך כלל? כרגיל, האיש הוא זה שנמצא בעמדת הכוח, והוא זה שכעבור זמן יוציא את פילגשו ויביא אחרת במקומה.

ודאי וודאי שאין לראות בחידוש הפילגשות צעד פרוגרסיבי וחיוזק מעמד האישה בחברה. ההפך הוא הנכון. לדעת הרמ"ה⁸ חז"ל גזרו איסור על פילגש "כדי שלא יהיו בנות ישראל הפקר" – היינו, בהיותן נכנסות ויוצאות בקלות בלי כתובה ובלי גט, נראה כאילו אין להן ערך וחשיבות. ויש לזה ריח של זנות, לדעתי, גם אם הדבר מותר מן התורה. כבר בימי חז"ל נחשבה הפילגשות לפחיתות כבוד לאישה ולקלון שיש להסתירו, כמו שאמרו במדרש רבה (ויקרא א, יג ובעוד מקומות), "משל למלך שהיה לו אשה ופילגש, כשהוא הולך אצל אשתו הולך בפרהסיא, וכשהוא הולך אצל פילגשו הולך במטמונים". והרא"ש ועוד רבים חששו שמחמת בושתה להיוודע כפילגש – בושה שראו כמובנת מאליה – לא תטבול לנידתה,⁹ והובאה דעה זו ברמ"א באבן העזר כו, א.

7 על סייג כזה המליץ הרמב"ן (שם): "ואתה רבינו ה' יחיך, במקומך תזהירם [את העם] מן הפילגש, שאם ידעו את ההיתר יזנו ויפרצו ויבואו עליהן בנדותן", והעתיקוהו הרדב"ז והים של שלמה ואחרים. ויש לשים לב שהמליץ לרבנו יונה לאסור "במקומך", אבל בשאר מקומות לא דיבר בהכרח, והכול לפי המקום והזמן. וראו בספר נישואין שלא כדת משה וישראל של הרב א"ג אלינסון ז"ל (בפרק ד) שביקש להוכיח מהלשון "רבינו" שלא סביר שהרמב"ן יכתוב כן לרבנו יונה וכן מתוכן הדברים, שהסייג אינו מהרמב"ן אלא הוא תוספת ממעתיק או מתלמיד. ברם, בנוסח תשובת הרמב"ן שהעתיק האבודרהם (בפרק 'ברכת אירוסין') הלשון הוא "ואתה במקומך תזהירם" בלי המילים "רבינו ה' יחיך" וכן מסתבר, ולכן אין לפקפק שהסייג עצמו הוא מן הרמב"ן. אמנם לדברינו מתחילה לא נכתבו הדברים כהוראה לכל העולם. ומכל מקום, הסייג נתקבל בגלל ההיגיון שבו.

8 ר' מאיר הלוי אבולעפיא, גדול רבני ספרד במחצית הראשונה של המאה ה-13, בספרו יד רמ"ה (סנהדרין כא, א).

9 נראה שלא חששו לזה בימי התנ"ך ובבית שני, משום: א) גם בתולות טבלו משום טהרות, ולכן הטבילה לא העידה על כלום; ב) ריבוי מקוואות קטנות ופרטיות אפשר טבילה כסתר לעומת בתי הטבילה הקהילתיים שהיו לעיני נשות המקום; ג) בימי התנ"ך טרם נתפסה הפילגשות כסטיגמה.

בין זנות לפילגשות

בדרך ליישום הצעה כמו הצעתו של זוהר ישנן גם בעיות אופרטיביות שיש לפתור. עיקר ההבחנה בין יחסי זנות אסורים לבין יחסים מותרים עם פילגש הוא במשך הקשר בין בני-הזוג. אך לא מצאנו שיעור לדבר. כמה זמן נדרש כדי להפוך זנות לפילגשות?¹⁰ מי יקבע מהו השיעור הנדרש, ומי יאכוף אותו? ניתן בהחלט לחזות פריחה של זנות במסווה של פילגשות סדרתית – פילגש חדשה כל שנה או כל חודש ואפילו פחות. אמנם זנות אינה חסרה גם היום, וייתכן שתופעות לוואי שכאלה הן מחיר סביר בעבור התיקון לרבים שלדעת זוהר יבוא לעולם בעקבות הצעתו. מכל מקום, מודעות רבה לבעיות חברתיות מורכבות אין כאן.

דעות הפוסקים

זוהר צודק בנקודה מרכזית בדיון ההלכתי שבמאמרו: כידוע, רבים מגדולי הפוסקים ומפרשי השולחן ערוך הסכימו שפילגש מותרת. ברם, הדיון לוקה בחסר מכמה בחינות: א) הצגתו את דעות הראשונים היא חד-צדדית, חלקית, ומטעה. ב) כמעט ואין התייחסות לפוסקי המאה האחרונה, שלא לדבר על פוסקים בני-זמננו. ג) אין התייחסות לתפקידו של המנהג בקביעת ההלכה.

נתמקד בקצרה בראשונים. בראש המתירים את הפילגש מביא זוהר את הרמב"ן. בתשובה שהשיב לרבנו יונה קובע הרמב"ן נמרצות שהפילגשות מותרת:

איש אלקים קדוש הוא הרב החסיד ר' יונה, שלומך ושלום תורתך יגדל לעד ויסגא לנצח. הגיעני מצותך בעניין הפילגש. להודיעך בה דעתי על דרך אמת לא כנושא ונותן, לא ידעתי במה יסתפקו בו, דודאי מותרת היא.¹¹

10 בתנ"ך משמע שלקחו פילגשים לזמן בלתי מוגבל כמו שלקחו נשים. וראו מורה נבוכים, חלק ג, פרק מט: "ולא תמצא דרך היתר לתשמיש אלא ביחוד אשה ונשיאתה בפרהסיא, כי אילו הסתפקנו בכך ביחוד בלבד היו רוב בני אדם מביא קדשה לביתו זמן מסוים שהסכימו עליו ביניהם ויאמר היא אשתו, לפיכך נתנו הקידושין בעשיית דבר מה יהיה בו ייחודה לו והוא האירוסין, ושיפורסם הדבר והוא הנישואין". ופירוש "בייחוד בלבד" היינו פילגש, וכלשונו בהלכות מלכים שמלך לוקח פילגשים "בייחוד בלבד". מכאן שהרמב"ם הגדיר את הזנות כהסכם מוגבל בזמן ולעומת פילגשות (ונישואים) שאינה מוגבלת בזמן. ומבאר שחששו שהאיש יכניס קדשה לביתו לזמן קצוב בטענה הכובת שהיא לוקחה לו כפילגש, ולכן אסרו את הפילגש והצריכו חופה וקידושין.

11 זוהר, ליד הערה 8.

וכן רבים מגדולי הראשונים התיירו את הפילגש: ראב"ד¹², רא"ש¹³, ריטב"א¹⁴, טור¹⁵, אבודרהם¹⁶ ור"ן¹⁷, וכן הוא בספר ארחות חיים¹⁸. כל אלה לא קיבלו את עמדת הרמב"ם בהלכות מלכים ד, ד שלמלך מותר אבל הדיוט אסור בפילגש¹⁹.

ואולם ראשונים אחרים הסכימו עם הרמב"ם, ביניהם אותו רבנו יונה "איש אלוקים, קדוש" שהרמב"ן היה קרובו וגם מחותנו. בספרו שערי תשובה הפליג רבנו יונה לאסור פילגש, כמעט כמו שהרמב"ן הפליג להתירה:

"אל תחלל את בתך להזנותה ולא תזנה הארץ ומלאה הארץ זימה" (ויקרא יט, כט). פרשו רבותינו כי בא הכתוב הזה להזהיר שלא ימסור אדם בתו פנויה לביאה שלא לשם קידושין ... ולא הותרו פילגשים בלא כתובה ובלא קידושין אלא למלך, שאימתו מוטלת על הבריות ... והנה ראית גודל עונש המיחד לו פנויה לזנות ...²⁰

משמע שלדעת רבנו יונה כל ביאת פנויה שאינה לשם קידושין אסורה מן התורה, שלכן פירט קידושין דווקא, ולא רק "אישות" שיכולה להתפרש גם כפילגשות, והשווה לרמב"ם בספר המצוות, לא תעשה שנה. מלבד הרמב"ם ורבנו יונה, גם הרמ"ה הנ"ל

- 12 הלכות אישות א, ד.
 13 ראו שו"ת הרא"ש כלל לג (א) ו-לה (י) ופסקיו בכתובות, פרק א, (יב). לדעת הרא"ש שהדיוט מותר בפילגש אין מצווה מן התורה לשאת אישה, מאחר ויכול לקיים פריה ורביה על-ידי פילגש. אך לדעת הרמב"ם שהדיוט אסור בפילגש, ההוכחה היא להפך: כיוון שאין דרך לקיים פריה ורביה בהיתר אלא על-ידי נישואין ציוותה התורה לקדש אישה, והיא מצוות עשה ריג בספר המצוות. אך לפי זה איסור פילגש הוא מן התורה, וקשה החילוק בין מלך להדיוט. ברם גם ברבנו יונה משמע שהדיוט אסור בפילגש מן התורה וצריך עיון. וראו להלן, הערה 24, ובערוך השולחן, אבן העזר כו. וראו בספר תורת המלך.
 14 הובא בברכי יוסף, אבן העזר, סימן כו (א).
 15 טור אבן העזר, סימן כו.
 16 בחלק 'ברכת אירוסין' מביא את תשובת הרמב"ן.
 17 ראו שו"ת הר"ן, סימן סח.
 18 חלק שני, הלכות ביאות אסורות כה.
 19 בנוסח הרמב"ם בהלכות מלכים שהיה לפני הרמב"ן כנראה חסרו המילים "אבל ההדיוט אסור בפילגש". ברם, אין ספק שכן היא דעת הרמב"ם לאסור פילגש, ושהיה לרמב"ן נוסח שגוי: כל כתבי-היד גורסים מילים אלה בהלכות מלכים, וכן הביאו בסמ"ג ובספר עץ חיים בשם הרמב"ם, וכן מביאור בדעת הרמב"ם עצמו במורה נבוכים שהבאתי לעיל, בהערה 10, שפילגש אסורה. ואין לקחת טעות מוכחת זו ולתת לה משקל-יותר כאילו יש שתי אסכולות בהבנת הרמב"ם כפי שזוהר סבור במאמרו.
 20 שערי תשובה, חלק ג, צד-צה. החשש שמא היא בושה לטבול שייך שם לביאת פנויה דרך מקרה, ולא לפילגש שנאסרה גם בלי זה.

וסמ”ג²¹ ורי”ד²² וספר עץ חיים²³ ורשב”א²⁴ והמאירי²⁵ וריב”ש²⁶ אסרו פילגש, ומשקלם אינו נופל ממשקל המתירים.²⁷ אך זוהר הביא רק את המתירים, והתעלם מכל השאר.

הערה לסיום

מילים ספורות על אופי מאמרו של זוהר. תחילתו בביקורת על רבנים, שהפכה לנורמה בחוגים מסוימים ושום כותב הקשוב לקוראיו לא יוותר עליה. וסופו בשאלות טרוריות שאפשר להתחבא מאחוריהן:

האם המשך הצגתה של ההלכה כשוללת כל קשר זוגי עד הנישואין הוא הנכון מבחינה דתית? ואולי אחראי יותר וראוי יותר מבחינה חינוכית, דתית והלכתית, ליידע את ציבור הרווקים והרווקות על מגוון הדעות והחלופות השונות הקיימות במסורת ההלכתית בעניין זה?

באמירותיו אלה זוהר מתנער מהצורך להשיב לשאלה החשובה: ליידע – אבל מה? את מי? כיצד? איך מיידעים רווקים ורווקות בני 25 מבלי ליידע בני ובנות 20, ואם תרצו (וגם אם לא תרצו) – בני ובנות 15? רק כאשר תגובש הצעה מעשית שלא תקלקל יותר משתועיל, יהיה מקום לדון בה.

במילים אחרות: יש חוסר אחריות בהגשת הצעה שכזאת ללא עבודת מטה וללא הכנת תרחישים כיצד עשוי עולמנו התורני, המוסרי והחברתי להיראות בעקבות יישומה – אם אכן ניתן ליישמה.²⁸ והזורק חומר גולמי אל תוך האש יקבל את עגל הזהב.

- 21 ספר מצוות גדול, לא תעשה רכב, הביא הדעה בשם הרמב”ם.
 22 ראו סנהדרין גדולה, בעריכת מכוון הרי פישל, כרך ה (בסוף הספר), עמוד קכט, בשם דינא דחיי.
 23 בכרך ג, הלכות מלך ומלחמותיו, פרק א, הביא הדעה בשם הרמב”ם.
 24 שו”ת הרשב”א, חלק ד, סימן שיד: “אני לא באתי להתיר להראות פנים שיהא מותר לישא בת ישראל לפילגש ... שהרי משניתנה תורה נתחדשה הלכה ואסרה הפילגש, והיא אשה המזומנת לו בלא חופה וקידושין”. משמע שלדעת הרשב”א הפילגש אסורה מן התורה, וראו לעיל, הערה 13. והשוו לשו”ת הרשב”א, חלק ה, סימן רמב ושו”ת הרדב”ז, חלק ד, סימן רכה. אם כי אפשר ליישב את החילוק ביניהם.
 25 סנהדרין כא, א.
 26 שו”ת הריב”ש, סימן שצח.
 27 לדעת רש”י בסוף פרשת חיי שרה אין לפילגש כתובה, אבל יש בה קידושין והיא אסורה לזרים בלי גט כשאר נשים, וכן דעת הגר”א ואחרים. לכן רש”י מצטרף למעשה לראשונים האוסרים פילגש אף כי לא מן הטעמים שלהם, שהרי לפי ההגדרה שלהם אין לה לא קידושין ולא כתובה.
 28 במאמר תגובה זה לא דנתי בשיקולים מטה-הלכתיים חשובים כמו “רוח ההלכה”, “נבל ברשות התורה” וכו’ לעומת “עת לעשות לה” (כמו שסיים הרב יעקב עמדין את תשובתו).